
“İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi” İsimli Çalıştayın Değerlendirmesi

Cemil HAKYEMEZ*

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sancaktepe Belediyesi ve Sancaktepe Müftülüğü'nün birlikte organize ettikleri “İlk Dönem İslam Tarihinde Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi” üst başlıklı çalıştay, 12-13 Mayıs 2012 tarihlerinde İstanbul'un en güzide bölgelerinden olan ve temsil ettiği anlam itibariyle tarihi öneme sahip Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi'nde gerçekleştirilmiştir. Çalıştay, düzenleme kurulu başkanı ve İslâm Tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ'in açılış konuşmasıyla başlamıştır.

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ konuşmasında, Türkiye başta olmak üzere tüm İslam dünyasının geçirmiş olduğu süreç itibariyle Mihne Dönemi'ni anlama ve ondan dersler çıkarmaya fazlasıyla ihtiyacı olduğunu önemle vurgulamıştır. Ardından birinci oturuma geçilmiştir.

Birinci oturumda, yaptırdığı yüksek lisans ve doktora tezleriyle meselenin ve dönemin anlaşılmasına büyük katkı sağlayan Prof. Dr. Hasan ONAT hocamız söze başlamıştır. O, oturum başkanı olarak yaptığı özgün konuşmasında, Mihne olaylarının felsefî ve tarihî temellerine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Mihne olayları çerçevesinde gündeme gelen Mu'tezile'nin en fazla haksızlığa uğrayan mezhep olduğunu ifade

---

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

etmiş ve “Mihne” adı altında temellendirilmeye çalışılan akıl karşıtlığının dine yapılan en büyük kötülüklerden biri olduğunu önemle vurgulamıştır. Bu şekilde yaptığı birtakım değerlendirmelerin ardından söz hakkını, birinci tebliği olan Prof. Dr. Nahide BOZKURT’a vermiştir.

Halife Me’mun dönemi ve mihne uygulamaları hakkında Türkiye’de ilk çalışma yapan akademisyen olması hasebiyle Nahide BOZKURT’un sunumu büyük önem arz etmekteydi. Bozkurt’un bu konuda hem ilk eser yazar, hem konunun Me’mun merkezli tarihi yönünü ele alan hem de çalıştayda ilk tebliğ sunan kişi olması, tartışmaların onun tebliği üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede özellikle Mihne uygulamalarında Halife Me’mun’un dini kaygılarının mı yoksa politik kaygılarının mı daha etkili olduğu konusu katılımcılar arasında ciddi müzakerelere neden olmuştur. Aslında erken dönem kaynaklar incelendiğinde her iki görüşü de haklı çıkaracak pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Nitekim Nahide BOZKURT da bunlara yer vermiş olmakla birlikte birinci görüşün daha ağır bastığı kanaatini beyan etmiştir. Nitekim İbn Tayfur’un *Kitâbu Bağdad*’ından yaptığı aktarımlarda, Halife Me’mun’un, halkın din anlayışını küçümsediğini ve kendileri gibi inanmayanları batıl ve küfre düşmüş olarak niteleyerek sünnete davet eden din adamlarını şiddetle eleştirdiğini ortaya koymuştur.

Erken dönem kaynaklar incelendiğinde Halife Me’mun’un halkı cahilleştiren ve taklitçiliğe yönlendiren bazı gruplar hakkındaki bu endişelerin, onu yönlendirdiği düşünülen bazı düşünürler tarafından da gündeme getirildiğini görürüz. Örneğin Cahız, beraberinde Ebu Musa el-Murdar, Sümame, Ebü’l-Hüzeyl ve Ashabü’l-Kelâm’dan diğer Mutezililerle birlikte Bısr b. El-Mu’temir’in meclisinde toplandıklarını ve burada taklit konusunda avamın büyük bir fitne içerisinde olduğunu, taklitçiliklerinden dolayı fitratlarında var olan yeteneklerini kaybettiklerini, fikirlerini bilmeden kişileri taklit ettikleri konusunda ortak görüş beyan ettiklerini ifade eder.¹

Nahide BOZKURT’un oldukça tartışmalı geçen sunumunun ardından ikinci oturuma geçilmiştir. Burada Doç. Dr. Muharrem AKOĞLU, “Mutezile’nin Tarihsel Seyrinde Mihne” isimli tebliğiyle

---

¹Cahız, *Resailü’l-Cahız*, thk.: Abdusselam Harun, Kahire, tarihsiz, c. II, s. 196.

tekrardan konunun tarihi sürecini bütüncül bir yaklaşımla ele almakla birlikte esas olarak Mu'tezile'nin bu olaylardaki rolü üzerinde durmuştur.

Akoğlu, konunun Arap-Mevali boyutunu gözeterek ele aldığı tebliğinde, gerek Mihne'yi başlatan Halife Me'mun'un, gerekse onun bu politikasına son veren Halife Mütevekkil'in uygulamalarındaki üç aşamalı tedriciliğe özellikle dikkat çekmiştir. O, bu meselenin temelinde yatan temel sebebin ise halifenin kendi siyasi istikbali uğruna bazı kelâmî meseleleri siyasetin alanı içerisine çekme gayreti olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu süreçte Mu'tezile isimlendirmesine muhatap olan kişilerde Basra'yı merkez edinmek, Mevâlî kimliğe sahip olmak ve entelektüel duyarlılık taşımak gibi ortak özelliklere dikkat çekmiştir. Hatta Abbasî Devlet politikası haline getirilen Halku'l-Kur'an konusunun ilmî öncülüğü Bişr el-Merisî tarafından yapılmakla birlikte Mevâlî birlikteliğinin bir sonucu olarak Mu'tezile mensupları tarafından da benimsendiğini söyleyerek konuyu Arap-Mevali rekabetine dayandırmıştır. Ayrıca Akoğlu, Mihne hadiselerinin Mevali, Ali Oğulları ve Hadisçilere karşı geliştirildiği kanaatindedir. Burada toplumsal potansiyeli daha güçlü olan mevali tabanlı re'y düşüncesine sahip Mu'tezile'nin iktidara getirilerek hedef haline getirildiği kanaatindedir. Ona göre; bu şekilde önemli bir toplumsal güce sahip hadis taraftarları âdetâ Mu'tezile eliyle terbiye edilerek/merkezi otoriteye boyun eğdirilmiştir.

Mihne olaylarını bir yönüyle Arap-Mevali çekişmesi olarak görmek doğru kabul edilmekle birlikte tüm sosyal olaylarda olduğu gibi bu meselenin de pek çok farklı sebebi olabileceği düşüncesi hem Akoğlu hem de diğer katılımcılar tarafından paylaşılmıştır. Mesela kanaatimce bu meseleyi bir başka açıdan Kûfe-Şam rekabeti olarak da görebiliriz. Olaylar Mu'tezileyle irtibatlandırılmakla birlikte aktif olarak öne çıkan Bişr el-Merisî gibi Kûfe kökenli bir Mürcii ile Ahmed b. Ebi Duad gibi yine Kûfe kökenli bir Mu'tezilî gibi kişilerden oluşmasının dışında bu politikasında Me'mun'un Ali Oğulları taraftarlarının da desteğini alacak birtakım faaliyetlerde bulunması, tarihî Kûfe-Şam rekabetinin bir şekilde devam ettiğinin bir ispatı olsa gerektir.

Mütevekkil'in Mutezile'ye yönelik kovuşturması neticesinde Hasan b. Musa en-Nevbahî ve İbn Kıbbe er-Razi gibi birtakım Mu'tezililerin bir sığınak arayışı içerisine girerek Şia'ya yönelmesi fikri yine Akoğlu'nun

dikkat çeken tespitleri arasında yer almıştır. Ancak dönemin bazı olayları hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız bu konunun epeyce daha tartışma götüreceğini zannediyorum. Zira aynı dönemde Şia da kovuşturmaya tabi tutulmuştur. Şiilerin, kendileriyle birlikte yaptırımlara uğrayan bir gruba niçin yöneldikleriyle ilgili farklı nedenler vardır elbet. Bununla birlikte 'Şia'nın önemli bir toplumsal tabana sahip olması bu yönelişi sağlamış olabilir' denirse belki daha doğru söylemiş oluruz. Bununla birlikte yine Akoğlunun da ifade ettiği gibi Şia, Mu'tezile'nin yaşadığı taban kaymasını yaşamadığı için kendini daha rahat korumuştur.

Mihne olayları ve sonrasında etkin rol oynayan gruplardan bir diğeri ise Ashabu'l-Hadis'tir. Konunun özellikle bu yönünü ele alan kısmı, Araştırma Görevlisi Muhyettin İĞDE'nin "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları" isimli tebliğiyle ayrıntılı bir şekilde tartışmaya açılmıştır. İğde, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere birtakım şahısların bu süreç içerisinde ne tür roller üstlendikleri konusunda birtakım değerlendirmeler yaptıktan sonra, onun bu tebliğine farklı bir özellik katan Mihne sonrası dönem üzerindeki açıklamaları olmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in Halife Mütevekkil'le birlikte kazanmış olduğu itibar ve bunun kendileri gibi düşünmeyen tüm muhalifleri üzerinde bir siyasi baskı aracı haline dönüşmesi hakkında verdiği bilgiler dikkate değerdir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in hak ettiğinden belki de çok daha fazla elde ettiği karizma, Ashabu'l-Hadis'in kendi içerisindeki dengeleri de bozmuştur.

Muhyettin İĞDE'nin konuyla ilgili değerlendirmeleri katılımcılar tarafından da paylaşılmış ve özellikle günümüz siyasal konjonktürünün okunması açısından çıkarılacak önemli dersler taşıdığı vurgulanmıştır.

Üçüncü oturum, Pazar günü Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'ün tartışmalı tebliğiyle başlamıştır. "Mihne ve Tefsir" başlığı altında Mihne siyaseti, onun Kur'an tasavvurları üzerindeki etkisinden tutun da ibadetin dili ve tarihsellik meselesine kadar birçok konuyu ele alması ister istemez tartışmalara yol açmıştır. Hatta onun, Halku'l-Kur'an meselesinden yola çıkarak Kur'an ahkâmının tarihselliğinin ispat edilmeye çalışılmasını net bir anakronizm örneği olarak görmesi ise ilginç olmuştur. Bu çerçevede özellikle konunun kapsamı ve tarihsellik gibi meselelerde oturum başkanı Prof. Dr. Mehmet PAÇACI'nın tenkitleri dikkat çekmiştir. Paçacı'nın biraz

da konunun dışına çıkarak, güncel konulara girerek geleneksel Tefsir ilminin sınırlarının zorlanmaması gerektiğiyle ilgili kanaati ise yine bir tefsir hocası olan Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ tarafından doğru bulunmamıştır. Okumuş itirazında, Kelâm'dan yoksun bir anlayışın Tefsir ilmini haddinden fazla daraltıp kendilerini sadece rivayet hamalları haline dönüştüreceğini ifade etmiştir.

Öztürk'ün tebliğinin asıl önemli yanı, onun bu konu üzerindeki ilk çalışma olmasıdır. Özet olarak ifade edersek, Halku'-Kur'an meselesinin Tefsirde nefret dilini artırdığı tespiti dikkate değerdir. Bu çerçevede geleneksel Tefsir yöntemlerini aşan Fahreddin er-Razî'nin *Mefatihü'l-Ğayb* isimli eseri üzerinden yaptığı değerlendirmeler de önemlidir. O, Zemahşerî gibi Mu'tezîliliğiyle meşhur bir müfessirin bu meselelere girmemesini ise söz konusu geleneksel tefsir anlayışına bağlamıştır. Bununla birlikte er-Razî gibi geç dönem sayılabilecek bir âlim üzerinden yola çıkması, sürecin tam olarak ortaya konmasını gerektiren yeni çalışmaların da yapılması gerektiğini ortaya koymuştur.

Günün diğer bir önemli tebliği ise Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÜMİT'in "Mihne Uygulamaları ve Hanefîler" isimli sunumuydu. Ümit'in Mihne ve Halku'-Kur'an meselesinden en az Mu'tezîlîler kadar Hanefîlerin de etkilendiğini göstermesi dikkate değerdi. Ümit'e göre Ebû Yusuf'tan itibaren önemli sayıda Hanefî'nin kadılık görevlerine gelmesi onları ister istemez bu politikalara dâhil etmiştir. Hanefîler bu politikardan bir hayli etkilenmiş, kendi içlerinde taraf olan-taraf olmayan şeklinde fikren ikiye bölünmüşler, hatta Mihne'ye destek verenler cerh ve ta'dîl ulemasının gadrine uğrayıp sîkâ olmanın dışına itilmişlerdir. Mihne sonrası dönemde diğerleri gibi onlar da sorgulanmış, fetva vermekten men edilmiş, hatta toplum dışına itilmişlerdir.

Neticede Ümit'in söz konusu tebliği, Halife Me'mun'un başlattığı Mihne uygulamasında sorumluluğun sadece Mu'tezile'ye yüklenmesinin doğru olmadığını, olaylarda yer alan pek çok farklı grubun olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Ayrıca yine bu çerçevede Halife Mütevekkil'le birlikte başlatılan anti-mihne uygulamalarının da en az mihne uygulamaları kadar olumsuz sonuçlara yol açtığı ve bu yüzden de sorgulanması gerektiği anlaşılmıştır.

Mihne dönemi ve sonrasını farklı açılardan ele alan bir başka çalışma ise Doç. Dr. Hüseyin HANSU tarafından sunulmuştur. Mu'tezile'nin Hadis anlayışı üzerinde araştırmalarına devam eden Hansu, doğal olarak Mihne ve sonrası uygulamaların Hadis ilmi üzerindeki etkisini ele alarak bir başka konuya dikkat çekmiştir. Onun özellikle Mihne sonrası dönemin Hadisçiler tarafından istismar edilerek bidat kavramının genişletilmesini, Ahmed b. Hanbel'i sevip sevmemenin Sünnet'e bağlılığın ölçüsü olarak gösterilmeye başlanmasını, râvînin güvenilirliğinin de yine bu kriterler esas alınarak belirlenmesini ifade eden tespitleri özellikle bir hadisçi olması hasebiyle oldukça önemlidir. Ayrıca Bu dönemde yazılan Kitabu's-Sunne'lerin doğrudan Mu'tezile, Ehl-i Rey vb. kelâmcıları hedef alması ve içeriklerinin de onların görüşlerini reddeden bir başlık sistemine uygun tarzda düzenlendiği yönündeki gözlemleri de çalıştayda dikkat çeken konulardan biri olmuştur.

Hüseyin HANSU'dan sonra çalıştayın son tebliğini sunmak üzere Doç. Dr. Cemalettin ERDEMCI'ye söz hakkı verilmiştir. Erdemci, bir kelâmcı bakışıyla ele aldığı sunumunda özellikle Mihne sonrası dönem üzerinde durmuş ve olayın İslâm düşüncesi üzerindeki etkisine ağırlık vermiştir. Onun, Ahmed b. Hanbel üzerinde oluşan karizmanın zamanla Ashabu'l-Hadis'in güçlenip Ehl-u Rey, Mürcie ve zühd eğilimli grupların gölgede kalmasına, onun Ehl-i Sünnet'in yegâne temsilcisi gösterilmesine yol açtığıyla ilgili kanaati gerçekten önemlidir. Hatta ona göre Mu'tezile'nin tavrı eleştirilmekle birlikte bu dönemde kelâmın geri çekilmesi ve hadis adı altında pek çok hurafe ve bidat temelli tanrı tasavvurunun halk arasında yaygınlaşması, yine anti-mihne uygulamalarının bir sonucuydu.

Cemalettin Erdemci'nin Mihne sonrası dönemde her biri Şafîî olan İbn Küllâb, el-Kerâbisî, el-Kinânî, Hâris el-Muhâsibî ve el-Becelî gibi bazı âlimlerin Ashabu'l-Hadis'e rağmen arkadan dolanarak tekrar Kelâm ilmini inşa ettikleri yönündeki tespiti bence bu çalıştayın önemli kazanımlarından biriydi. Ona göre Me'mun döneminde gerçekleştirilen münazaralarda Mutezililerle birlikte tartışmalara katılmış söz konusu âlimler, Mihne'ye bulaşmamış ve sonrasında da tekrar sahneye çıkarak Ehl-i sünnetin görüşlerini akli delillerle temellendirmişlerdir. Hatta bu çerçevede birtakım Mu'tezilî görüşlerin Eş'arîlik içerisinde tekrar

yaşatılarak Eş'arilik ve Maturîdilik gibi anlayışların oluşmasına aracılık ettiği fikirleri de önemliydi.

Erdemci'nin söz konusu tebliğiyle birlikte Mihne Çalıştayı tamamlanmış oldu. Kanaatimce katılımcıların neredeyse tümünün konuyla ilgilenen akademisyenlerden oluşması, tartışmaların daha entelektüel düzeyde ve faydalı geçmesini sağlamıştır. Bu çalıştayda oluşan ortak kanaate göre; sunulan tebliğlerde Mihne'nin tarih, akaid, hadis, tefsir ve mezhepler tarihi gibi alanlar üzerindeki etkisi ortaya konmakla birlikte meselenin tahmin edilenden öte genişliği ve yansımalarının olduğudur. Mesela özellikle Mihne hadiselerinin fıkıh alanındaki etkisi ise henüz el atılmamış bir konu olarak önümüzde durmaktadır. Bu sebeple konuyla ilgili daha spesifik çalışmaların yapılması önemle vurgulanmıştır. Ayrıca kanaatimce olayın Şia boyutu da yine ihmal edilmiş bir husus olarak önümüzde durmaktadır.

Halife Mütevekkil'in Kerbelâ'daki Hz. Hüseyin'in türbesini etrafıyla birlikte yerle bir etmesi gibi uygulamaları nedeniyle özellikle Şîilerin açık hedefi olması ona yönelik diğer eleştirileri gölgede bırakmışa benzemektedir. Bu dönemde mağdur olan taraflardan biri olan Şîilerin kısa bir süre sonra Büveyhîler aracılığıyla Abbâsi iktidarını kontrol altına almaları, doğal olarak karşı uygulamaları doğurmuştur. Artık dönemin olaylarını anlatan tarih kitapları, sokaklardaki Şîi-Hanbelî çatışmalarını konu alan pek çok olay naklederler. Bu durum bize bir şeyi daha hatırlatmaktadır ki o da; aslında Hanbelîlerin gerçek etkisinin sokaklarda olduğu ve muhalifleri üzerine kurdukları baskıyı sokaklar üzerinden gerçekleştirdikleridir. Dolayısıyla bu konuların da esaslı bir şekilde ele alınması gerektiği kanaatindeyim.

Burada dikkat çekmek istediğim bir diğer husus da şudur: Mu'tezile'yi Ashabü'l-Hadis'le aynı düzlemde ve onun karşıtı bir mezhep olarak değerlendirmek doğru değildir. Her şeyden önce bu hareket, dönemin entelektüel olarak nitelenebilecek kişi ve fikirlerine yönelik bir tepkiyi ifade eder. Entelektüel bir hareket olan Mutezile'nin diğer mezhepler gibi halk tabanında da benimsendiğine dair işaretler vardır. Ancak bunun ne zaman ve ne genişlikte olduğu konusu ayrıca araştırılmalıdır.

Çalıştayda sunulan tebliğlerle ilgili katılımcılar tarafından ilave bilgiler de sunulmuştur. Fakat bunların hepsine burada yer vermemiz mümkün değildir. Değerlendirme yazıma son vermeden önce başta Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ olmak üzere tertip heyeti ile çalıştaya katılıp katkı sunan tüm araştırmacılara teşekkür eder saygılar sunarım.

